

MUHTASAR

özetleme yoluyla hazırlanan tefsirler de mevcut olup bunlar genellikle pratik ihtiyaçları gidermek için basit bir üslûpla hazırlanmıştır (bazıları için bk. Mollaibrahimoğlu, s. 73, 265, 397, 409, 453-461).

Kur'an ilimlerine dair eserler içinde İbn Hâleveyh'in günümüze ulaşmayan *İ'râb-ü'l-Kur'ân'ı İ'râb-ü'l-kırâ'âtî's-seb' ve 'ilelühâ, el-Bedî' fi'l-kırâ'ât* adlı eseri ise *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* adıyla kendisi tarafından ihtisar edilmiştir. *İ'râb-ü şelâsine sûre* isimli kitabının iki ayrı muhtasarı vardır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân'ı Muhtasaru Fünûni'l-efnân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* ismiyle kısaltılmıştır (Brockelmann, I, 663). İbn Receb'e göre İbnü'l-Cevzî *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* adlı kitabını *el-Vücûh ve'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* ismiyle ihtisar etmiştir (*ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 416). İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muşafâ bi-eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh* adlı eseri de *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh (Nevâsihu'l-Kur'ân, 'Umdetü'r-râsih fi ma'rifeti'l-mensûh ve'n-nâsih)* adlı kendi eserinin muhtasarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, neşredenin girişi, s. 76; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 368; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 416, 417; Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsîr-i Mevâkib* (trc. İsmâil Ferruh Efendi), İstanbul 1320, tercüme edenin önsözü, s. 3; *Keşfü'z-zunûn*, I, 187; II, 1477, 1481, 1627, 1756-1757; *Sicill-i Osmânî*, I, 389; *Osmanlı Müellifleri*, I, 129; Brockelmann, *GAL*, I, 663; *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 604; Cevdet Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve menhecühü fi't-tesîr*, Kahire 1978, s. 86-87; Zirikî, *el-A'lâm* (Fet-hullah), V, 148; Bedreddin Çetiner, *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, İstanbul 1995, s. 50; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, İstanbul 2002, s. 73, 197-199, 265, 397, 409, 453-461; Abdülhamit Birşik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XVII/1, Ankara 2004, s. 60; İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân", *DÎA*, VII, 106-107; a.m.f., "Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl", a.e., XI, 261; Musa Kâzım Yılmaz, "Mecmau'l-be-yân", a.e., XXVIII, 257; Lutfullah Cebeci, "Mefâ-tihu'l-gayb", a.e., XXVIII, 350.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

□ HADİS. Muhtasar türü kitaplar hadis ilminde de yaygındır. Sahâbe döneminde sahifelere yazmak suretiyle başlayan hadis kitâbeti bir müddet sonra cüzlerin ve ardından kitapların telifine dönüşmüş,

II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren câmi', muvatta, musannef ve müsned türü hacimli eserler kaleme alınmıştır. Nitekim İslâmî ilimler sahasında telif edilen ilk hacimli eserler hadis kitaplarıdır. Muhaddisler, hadis derleme yolculukları sırasında topladıkları rivayetleri belli usullerle tasnif etmeye çalışmışlardır. Esasen konularına göre tasnif edilen ilk hadis kitaplarını birer muhtasar olarak düşünmek mümkündür. Çünkü bu eserler, müellifin derlediği pek çok rivayet arasından onun şartlarına uygun olanların seçilmesiyle meydana getirilmiştir. Meselâ ilk hacimli eserlerden biri olan İmam Mâlik'in *el-Muvaţta'* başlangıçta 10.000 (veya 4000) hadis ihtiva ederken sonradan musannifi tarafından ihtisar edilince bu sayı 1720'ye düşmüştür. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i*, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih'*leri gibi eserler de yüzbinlerce rivayet arasından seçilerek oluşturulmuştur.

İlk dönemlerde hadis kitaplarında rivayetler senedleriyle birlikte zikredilirken hadislerin kaynaklara intikalinden sonra IV. (X.) asrın ortalarından itibaren senedler hazfedilip hadisler sadece metinleriyle yazılmaya başlanmıştır. Hacimli eserlerin telif edilmesinden ve bunların şerhlerinin kaleme alınmasından sonra bu eserlerdeki bilgilere kolayca ulaşma, şerhlerde zamanla eskijen bilgileri ayıklama ve bunları mükerrer rivayetlerden arındırma ihtiyacı muhtasar eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bunlara genellikle muhtasar denilmekle birlikte başlıklarında hulâsa, ihtisâr, telhîs, mülâhhas, tehzîb, takrîb, müntekâ, muhtâr, muktetaf ve müntehab gibi kelimeler kullanılmıştır. Hadis metinlerinin yanı sıra usul ve ricâl kitapları dahil hadis ilimlerinin her alanında pek çok muhtasar eserle karşılaşmak mümkündür. Metin özeti anlamındaki ilk muhtasarlardan biri Kâbisî'nin İmam Mâlik'in *el-Muvaţta'*ını özetlediği *Kitâbü Mülâhhuşi'l-Muvaţta'* adlı eseridir. Ebû'l-Velîd el-Bâcî de Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âşâr'ını Muhtasar min Müşkilü'l-âşâr (Muhtasaru Müşkilü'l-âşâr)* adıyla ihtisar etmiş, bu muhtasarı daha sonra Cemâl el-Malatî *el-Mu'taşar mine'l-Muhtasar min Müşkilü'l-âşâr* ismiyle ikinci defa özetlemiştir. Münzirî, Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih'*ini *Muhtasaru Şâhihi Müslim*, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen'ini Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, Ebû Ca'fer Ömer el-Kazvî'nî, Beyhakî'nin *Şu'abü'l-îmân'ını Muhtasaru Şu'abi'l-îmân*; Hatîb et-Tebrîzî, Begavî'nin *Meşâbihü's-sünne* adlı eserini *Mişkâtü'l-Meşâbih*, Zehebi, Ahmed

b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kubrâ'sını Muhtasaru's-Süneni'l-kubrâ*, Hâkim en-Nisâbûrî'nin *el-Müstedrek 'ale's-Şâhihayn* isimli eserini *Telhîsü'l-Müstedrek*; İbn Hacer el-Askalânî, Münzirî'nin *et-Terğîb ve't-terhîb'ini Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb*, kendisine ait *Fethü'l-bârî* isimli Buhârî şerhini de *İt-hâfü'l-kârî bi'htişâri Fethi'l-bârî*; Muhammed b. Abdüllbâki ez-Zürkânî, Şemseddin es-Sehâvî'nin *el-Makâşidü'l-hâsene'sini Muhtasaru'l-Makâşidü'l-hâsene*; Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Nevevî'nin *Riyâzü's-şâlihîn'ini Muhtasaru Kitâbi Riyâzi's-şâlihîn* adıyla ihtisar etmiştir. Hadis usulü kitaplarından özellikle İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'sini* birçok muhaddis kısaltmıştır. Nevevî'nin *et-Taqrîb ve't-teysîr'i*, Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin *Muhtasaru 'Ulûmi'l-hadis'i* ve İbn Kesîr'in *İhtişârü 'Ulûmi'l-hadis'i* bunlar arasında sayılabilir.

Ricâl kitapları üzerinde VII. (XIII.) yüzyıldan sonra pek çok ihtisar çalışması yapılmıştır. Bunların içinde en çok ihtisar edilen eser Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl'i*dir. Zehebi bu eseri önce *Tehzîbü't-Tehzîb* adıyla kısaltmış, daha sonra bunu *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübî's-sitte* ismiyle yeniden özetlemiştir. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl'ini Tehzîbü't-Tehzîb* adıyla ihtisar eden İbn Hacer el-Askalânî daha sonra bu eserini özetleyerek *Takrîbü't-Tehzîb* adını vermiştir. Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, Zehebi'nin *Tehzîbü't-Tehzîb'ini Hülâsatü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl* ismiyle özetlemiştir. İbn Adî'nin önemli ricâl kitaplarından *el-Kâmil fi du'atâ'i'r-ricâl'ini Makrîzî Muhtasaru'l-Kâmil fi'd-du'atâ'* ve *'ileli'l-hadis*; Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşq'ını* da çağdaş müelliflerden Abdülkâdir Bedrân *Tehzîbü Târîhi Dimaşq* adıyla ihtisar etmiştir.

Bir eserin adındaki "muhtasar" kelimesi her zaman onun bir başka eserin ihtisarı olduğunu göstermez. Hadis âlimleri, bir konu hakkında özet bilgi vermek üzere kaleme aldıkları eserlerine de muhtasar adını vermişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Muhtasaru naşihati ehli'l-hadis*, Tîbî'nin *el-Hulâsa fi usûli'l-hadis*, İbnü'l-Cezerî'nin *Muhtasaru fi 'ilmi'l-hadis*, Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *el-Muhtasaru fi usûli'l-hadis* adlı eserleri bu tür çalışmalardandır.

Hadis metinlerine dair bazı muhtasarlarda Türkçe'ye çevrilmiş ve şerhedilmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'inin muhtasarı olan Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin *et-Tecridü's-şarihî*'i Babanzâde Ahmed Naim ve Kâmil Miras tarafından *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* adıyla tercüme ve şerhedilmiştir. İbrahim Canan, Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'ünün muhtasarı olan İbnü'd-Deyba'nın *Teyisîrü'l-vüşûl*'ünü *Kütübü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* ismiyle şerhetmiştir. Süyûtî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr (Cem'u'l-cevâmîf)* adlı eserinden yine kendisinin ihtisar ettiği 10.010 hadisi ihtiva eden *el-Câmi'u's-sagîr*'den seçtikleri 3894 hadisi İsmail Mutlu, Şaban Döğen ve Abdülaziz Hatip *Câmiu's-Sagîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* adıyla yayımlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hazrecî, *Hulâşatü Tezhîb*, neşredenin girişi, s. 6-11; *Keşfü'z-zunûn*, I, 35-36; Salih Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", *ÜÇ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, Bursa 2002, s. 53-70; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; Abdullah Aydınli, "İhtisâr", *DiA*, XXI, 572-573; H. Kilpatrick, "Abridgements", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Muhtasar, fıkıh ilminin tarihiyle doğrudan irtibatlı bir telif geleneğini temsil etmektedir. Bu adı taşıyan ilk fıkıh eserleri, III. (IX.) yüzyılda mezhep imamlarının halkasına dahil kişiler tarafından kaleme alınmıştır. İmam Şâfiî'nin talebesi Müzenî'nin *Muhtasarü'l-Müzenî*'si gibi, mezhep imamının ders halkasında üretilen fikhî bilgilerin müellif tarafından zaptedilebilen kısmını ana hatlarıyla kaydetmeyi hedefleyen bu eserlerin mezhep birikimini kuşatmak gibi bir amacı bulunmamaktadır. Fıkıh muhtasarlarının özel bir telif şekli ve müstakil bir literatür halini aldığı devir mezheplerin teşekkül süreçlerinin tamamlandığı IV. (X.) yüzyıldır. İlk fıkıh şerhlerinin de ortaya çıktığı bu dönemde Hanefî âlimi Hâkim eş-Şehîd'in kaleme aldığı *el-Kâfi* ve Hanbelî fakihî Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi eserler, ilk defa mezhep imamı ile talebelerinin mesaisini gelişen fıkıh diliyle kapsama hedefi güden çalışmalar olarak nitelendirilebilir. Hanefîler'den Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı ve Mâlikî İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrîf*'i gibi mezhep birikiminin kaynakları arasında yapılan farklı tercihleri temsil eden bu eserlerin büyük bir kısmı aynı zamanda mezheplerin farklı coğrafyalarda gelişmiş çevrelerinin anlayış ve katkılarını da yansıtmaktadır. VI. (XII.) yüzyılın sonundan itibaren

muhtasar geleneği mezhep kavramıyla ilişkisi, fıkıh eğitimi içindeki yeri, metin özellikleri ve İslâm toplumuna etkisi gibi birçok açıdan yeni bir döneme girmiştir. Şâfiî fakihî Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*'i, Hanefî Nesefî'nin *Kenzü'd-dekkâ'ik*'i ve Mâlikî İbnü'l-Hâcib'in *Câmi'u'l-ümmehât*'i gibi üzerinde en çok çalışma yapılan ve İslâm fıkıh tarihindeki en etkili metinler arasında yer alan eserlerin büyük bir kısmını bu dönemde kaleme alınan muhtasarlar teşkil etmektedir. Özellikle mezhep imamlarından itibaren mezhep içinde gerçekleştirilmiş fikhî mesainin bütününe değerlendirme ve yorumlamada gösterdikleri başarı ile öne çıkan bu muhtasarlar, kısa sürede fıkıh eğitiminin ve hatta bütün fikhî faaliyetlerin merkezî metinleri haline gelmiştir. Mezhep birikimini bilgi ve delil kaynağı olma açısından hiyerarşik bir şekilde sistemleştiren ve bu amaçla yeni terminolojiler geliştirilen bu eserlerin her cümlesi, ihtiva ettiği hükümlerin yanı sıra belirli bir mezhep çerçevesinde fıkıhın meseleleri, usulü ve literatürüne dair ortaya çıkmış tartışmalara da zımnen atıfta bulunmaktadır.

VI. (XII.) yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan muhtasarlarla fıkıh tarihinde müteahhirin devri olarak adlandırılan zaman dilimi arasında yakın bir ilişki bulunmakta, bu devrin ayırıcı özelliklerinden biri olarak söz konusu muhtasarların ortaya çıkışı ve İslâm dünyası üzerinde daha önce görülmedik derecede etkili oluşları gösterilmektedir. Müteahhirin devrinde gerek fıkıh eğitimi ve literatürü ile fetva ve kazâ faaliyetlerinin merkezî metinlerini, gerekse İslâm toplumlarındaki ilmihal bilgisini, fıkıh kültürü ve idarî uygulamaların temel kaynaklarını bu dönemde ortaya çıkmış fıkıh muhtasarları teşkil etmektedir. Bu sebeple fıkıh muhtasarları, İslâm medeniyeti tarihinde toplumla en yoğun ve sürekli ilişkiye sahip eserler arasında yer almaktadır.

Mezhep içinde uygulamaya esas olacak hükümleri belirleyen muhtasarlar aslında mezhebin ve dolayısıyla taklidin sınırlarını belirleyen eserlerdir. Zira fıkıh ilmi çerçevesinde farklı görüşlerin delil ve karşı delillerini tartışan kitaplardan farklı olarak muhtasarlar, fert ve toplum açısından mezhebe mensubiyetin getirdiği hak ve sorumlulukların bilinebilir ve uygulanabilir olmasında büyük bir paya sahiptir. Mezhebi vezir bir üslup, her bir unsuru işlenmiş ibareler ve zengin bir terminolojiyle ifade eden muhtasarların geniş kapsamlı olma, fetva ve kazânın yanı sıra ilgili idarî ve büro-

ratik uygulamalara da hitap etme, belirli kişi veya gruba değil bir coğrafyanın tamamına tatbik edilebilen hükümler dizisini temsil etme ve o coğrafyada meşruiyet kaynağı olarak benimsenme açısından modern kanunlaştırmalarınkine paralel bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Muhtasarların, ihtiva ettikleri hükümlerin vaz'ı hususunda kanunlaştırmaların temsil ettiği siyasî iradeye sahip olmamakla beraber, özellikle müteahhirin devrinde uygulamaya esas olmaları açısından siyasî irade ile desteklendikleri ve mer'î hukuk kaynağı olarak kabul edildikleri görülmektedir.

Muhtasarların fikhî faaliyetlerin eklenini teşkil etmeye başlaması bu gelişmeye karşı birtakım endişelerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâm tarihinde muhtasarlara karşı oluşan muhalif tavır fıkıhın İslâm medeniyeti tarihindeki ana gelişim çizgisine yönelik itirazları, geç dönem ihyâ hareketlerinin tenkitlerini, daha önceki dönemlerden nisbeten farklı bir müteahhirin fıkıhının ortaya çıkmasından duyulan rahatsızlığı ve muhtasarların merkezî metinler haline gelişinin özellikle fıkıh eğitiminde doğurduğu meseleler karşısındaki endişeleri de içinde barındıran bir harekettir. Ancak muhtasarlara karşı İslâm coğrafyasının hemen her yerinde dile getirilen bu endişelerin çoğunluğunun muhtasarların doğrudan kendisiyle değil, fikhî faaliyetlerde ve özellikle fıkıh eğitiminde muhtasarlarla yetinilmesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fıkıh muhtasarı telif etmiş veya okutmuş yahut bu eserler üzerine çeşitli çalışmalar kaleme almış olan fakihlerin de muhtasarların hâkimiyetinden şikâyet etmesi ve birçok müellifin bu hali fıkıh sahasında gösterilen gayretlerin azalmasına ve önceki nesillere nisbetle daha az himmet gösterilmesine bağlaması söz konusu itirazların çıkış noktasına işaret etmektedir.

İslâm dünyasına modernizmin girişiyle ortaya çıkan ve fıkıhın müstakil bir disiplin halini almasının ardından teşekkül etmiş birçok müessese ve literatürün modern hayatın ihtiyaçlarına cevap veremediğini öne süren anlayışların başlıca tenkit noktalarından biri de fıkıh muhtasarları olmuştur. Söz konusu anlayışların İslâm medeniyetinde olumsuz gördüğü hemen her şeyi içinde barındıran muhtasarlar, modern dönemde yazılan İslâm hukuk tarihine dair eserlerde aklın donuklaşmasının, taklit karanlığının ve fıkıhın zayıflamasının başlıca sebebi olarak değerlendirilmiştir.